

АНОТАЦІЯ

Шевцова А. А. Палеолітичні стоянки Поділля як комплексні пам'ятки природи і суспільства та їхня охорона. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю **103 “Науки про Землю”** галузі знань **10 “Природничі науки”**. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2023.

На території України є значна кількість палеолітичних пам'яток, кожна з яких має велике значення для комплексного вивчення природних умов проживання давніх людей, а також для дослідження історії Землі та людства в цілому. У цьому дисертаційному дослідженні розглядаються основні характеристики таких пам'яток природи та суспільства, як палеолітичні стоянки, а також ключові особливості сучасного стану їхнього збереження та процесів організації їхньої охорони на прикладі палеолітичних пам'яток регіону Поділля в Україні.

Починаючи з 1970-х рр. на території Поділля археологами та геологами відкрито і комплексно вивчено з застосуванням широкого спектру природничих методів наукових досліджень близько 40 палеолітичних місцезнаходжень. Середньопалеолітичні пам'ятки Поділля розподіляються дослідниками два основних осередки: Північноподільський та Південноподільський. Найкраще вивчений з них – Північноподільський осередок, стоянки якого локалізовані здебільшого в радіусі 50 км на північ від міста Тернопіль у долині річки Серет. У дисертаційній роботі наведено комплексну характеристику окремих палеолітичних стоянок регіону Північного Поділля, а саме пам'яток Тернопільської (Великий Глибочок I, Пронятин I, Ігровиця I) та Буглівської (Буглів V, Ванжулів I (Замчисько), Ванжулів VIII (кар'єр)) груп.

Дослідження стану збереження палеолітичних стоянок Північного Поділля стали основою для детальнішого вивчення питань, пов'язаних з охороною палеолітичних пам'яток в Україні в цілому.

В Україні палеолітичні пам'ятки зазвичай розглядаються як об'єкти природної та культурної спадщини й охороняються законом. Однак велика кількість таких об'єктів на сучасному етапі знаходиться в досить поганому стані збереження, а деякі з них – на межі повного або часткового знищення. Такий стан цінних об'єктів вимагає ретельного перегляду заходів їхньої охорони та збереження. Ключовими етапами забезпечення належного захисту пам'яток є їхня інвентаризація, вивчення впливу природних та історичних явищ на стан їхнього збереження та розробка раціональних заходів для їхньої охорони.

Палеолітичні стоянки є об'єктами як історичної, так і природної цінності, оскільки вони містять різноманітні артефакти (наприклад, давні знаряддя, фауністичні рештки) і часто пов'язані з розрізами лесово-грунтових товщ, що досліджуються вченими комплексно, детально характеризуються археологія і стратиграфія. Культурні горизонти фактично є важливими стратиграфічними реперами і мають ключове значення в процесі розвитку та вдосконалення стратиграфічних схем. Велике значення для оцінки ролі у процесі збереження культурних шарів палеолітичних стоянок має також вивчення перевідкладення артефактів під впливом дельвіально-соліфлюкційних та палеокріогенних процесів. Таким чином, у палеолітичних пам'ятках тісно пов'язані природні та культурні компоненти і доцільно розглядати ці об'єкти як комплексні пам'ятки природи та суспільства.

Палеолітичні стоянки як складні комплексні об'єкти потребують належного захисту та збереження, оскільки природна та культурна спадщина є національною цінністю для кожної держави. Діяльність у сфері організації захисту природних, культурних (включно з геологічними та археологічними) пам'яток є актуальним напрямом сучасних наукових досліджень в Україні та інших країнах світу.

У ході аналізу проблематики збереження та охорони палеолітичних стоянок Поділля, що є ключовою у цій роботі, застосовано низку методів наукових досліджень, а саме: загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція), хронологічний, картографічний (з застосуванням ГІС), морфометричний аналіз рельєфу, польові дослідження. Завдяки використанню такого набору методів це дослідження надає досить глибокий і конкретний аналіз спектру актуальних проблем та викликів сьогодення, пов'язаних із захистом і збереженням палеолітичної спадщини в Україні.

Згідно з українським законодавством, одним з основних етапів процесу організації охорони палеолітичних стоянок, як і в будь-якій країні світу, є поширення інформації про об'єкти спадщини. Для забезпечення інформування громадськості про такі об'єкти існує єдиний Державний реєстр нерухомих пам'яток України, який регулярно оновлюється та доповнюється. Органи місцевого самоврядування використовують інформацію з цього реєстру для організації подальших заходів щодо охорони пам'яток.

Для включення пам'яток до реєстру проводиться інвентаризація об'єктів, яка включає в себе підготовку документів, визначених законодавством та їх подання до Міністерства культури та інформаційної політики України. Перелік цих документів передбачає, передусім, наявність паспорту пам'ятки, заповненого згідно зі зразком, затвердженим на державному рівні, а також інших охоронних документів, необхідних для комплексної характеристики об'єкта:

- Облікову картку пам'ятки, що містить її короткий опис (інформацію про точне розташування, визначення типу, виду та категорії згідно з встановленими стандартами, просторові характеристики, роль у середовищі, функціональне використання, оцінку автентичності об'єкта, а також короткий список рекомендацій щодо охорони).

- Історичну довідку, що надає короткий огляд етапів дослідження пам'ятки.

– Акт візуального обстеження або технічного огляду (містить інформацію, отриману через прямий моніторинг поточного стану використання та збереження об'єкта).

Головним результатом впровадження охоронних документів палеолітичних стоянок є включення цих об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. У подальшому це дозволяє забезпечити регулювання режиму використання територій, на яких розташовані палеолітичні стоянки.

Наступними важливими кроками в процесі організації охорони палеолітичної спадщини є забезпечення постійного моніторингу стану збереження цих об'єктів, встановлення охоронних знаків та інформаційних стендів для інформування місцевого населення про взяття територій стоянок під охорону (на сьогоднішній день тільки поодинокі палеолітичні стоянки Поділля позначені такими інформаційними стендами), а також заборона економічної діяльності в межах визначених охоронних зон.

Доцільно також ініціювати використання палеолітичних стоянок для проведення наукових досліджень і організації навчально-пізнавальних екскурсій, що позитивно вплине на розвиток геотуризму та краєзнавства в регіоні, освітні процеси та розширення громадської свідомості в галузі охорони пам'яток природи та суспільства. Окрім того, суттєвий позитивний вплив на збереження палеолітичних стоянок безперечно здійснить потенційне розширення міжнародного співробітництва в цій галузі та реалізація спеціальних програм для обміну досвідом за участі іноземних фахівців. Правильне впровадження цих процесів дасть змогу підвищити стійкість цінних об'єктів до руйнівного впливу різних факторів та забезпечити значне покращення стану збереження цих пам'яток.

На основі детальної характеристики палеолітичних стоянок Поділля як комплексних пам'яток природи та суспільства проведено паспортизацію та підготовку необхідних інвентарних документів для окремих об'єктів. Цей процес спрямований на включення шести стоянок (Великий Глибочок I,

Пронятин I, Ігровиця I, Буглів V, Ванжулів I (Замчисько), Ванжулів VIII (кар'єр)) до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та ініціювання процесів організації їхньої охорони, що можна вважати основними практичними результатами досліджень, проведених у ході роботи над дисертацією. Слід також зазначити, що на сучасному етапі деякі з перелічених вище палеолітичних стоянок вже включено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а саме Пронятин I, Буглів V (2010 р., пам'ятки місцевого значення), Великий Глибочок I (2009 р., пам'ятка національного значення). Окрім того, до Державного реєстру нерухомих пам'яток України включено також низку інших палеолітичних стоянок Поділля (Пронятин II-V, Тернопіль I, Бережани VII, Гиновичі II, Поручин I – пам'ятки місцевого значення). Проте через брак інвентарної документації для цих об'єктів їхній моніторинг та охорона не забезпечені органами місцевого самоврядування.

У випадках, коли охорона та збереження палеолітичних стоянок не забезпечені належним чином, інтенсивна антропогенна діяльність та природні процеси поступово можуть призвести до втрати цінних матеріальних свідчень історії людства.

Ключові слова: пам'ятки природи, стоянки, археологічні пам'ятки, геотуризм, лесово-ґрунтовий комплекс, леси, ґрунт, лесова стратиграфія, палеогеографічні умови, палеоландшафт, палеоклімат, плейстоцен, палеоліт, поселення, крем'яні вироби.

SUMMARY

Shevtsova A. “Palaeolithic sites of Podillya as complex monuments of nature and society and their protection”. – Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty **103 “Earth sciences”** field of studies **10 “Natural sciences”**. – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2023.

In Ukraine, there is a significant number of Palaeolithic sites, each of which holds great importance for the comprehensive study of the natural conditions of ancient human habitation and for the exploration of the Earth’s history and humanity as a whole. This dissertation research examines the primary characteristics of such natural and societal monuments, such as Palaeolithic sites, and the key features of their current preservation state and protection processes, using the example of Palaeolithic sites in the Podillya region of Ukraine.

Starting from the 1970s, archaeologists and geologists have discovered and thoroughly studied approximately 40 Palaeolithic sites in the Podillya region, using a wide range of natural scientific research methods. Middle Palaeolithic sites in Podillya are categorized into two main clusters: the North Podillya cluster and the South Podillya cluster. The best-studied among them is the North Podillya cluster, with its settlements mostly located within a radius of 50 km north of Ternopil city in the valley of the Seret River. The dissertation provides a comprehensive characteristic of individual Palaeolithic sites in the North Podillya region, specifically the Ternopil group sites (Velykyi Glybochok I, Proniatyn I, Ihrovytsia I) and the Bugliv group sites (Bugliv V, Vanzhuliv I (Zamchysko), Vanzhuliv VIII (quarry)).

The study of the preservation state of Palaeolithic sites in North Podillya has served as the basis for a more detailed examination of issues related to the conservation of Palaeolithic monuments in Ukraine as a whole. In Ukraine, Palaeolithic sites are generally considered objects of natural and cultural heritage

and are protected by law. However, a large number of these objects are currently in a rather poor state of preservation, and some are on the verge of complete or partial destruction. Such a condition of valuable objects requires a careful review of measures for their protection and preservation. The key stages in ensuring proper protection of monuments include their inventory, studying the impact of natural and historical phenomena on their preservation state, and developing rational measures for their protection.

Palaeolithic sites are objects of both historical and natural value, as they contain artifacts of ancient tools, faunal remains, and are often associated with the of loess-palaeosol sections, which are comprehensively studied by scientists, with detailed characterization provided in archaeology and stratigraphy. The cultural horizons effectively serve as important stratigraphic markers and play a crucial role in the development and refinement of stratigraphic schemes. The study of ancient processes of artifact redeposition during deluvial-solifluction and palaeocryogenic processes is also of great significance for assessing the role of preserving archaeological materials at Palaeolithic sites. Thus, in Palaeolithic sites, natural and cultural components are closely connected, and it is appropriate to consider these objects as complex monuments of nature and society.

Palaeolithic sites, as complex entities, require proper protection and preservation, as natural and cultural heritage is a national asset for every state. Activities in the field of organizing the protection of natural, cultural (including geological and archaeological) monuments are a relevant direction in modern scientific research in Ukraine and other countries worldwide.

During the study of the issues related to the preservation status and conservation processes of Palaeolithic sites in Podillya region, which is a key aspect of this work, a variety of scientific research methods were applied. These methods include general scientific methods (analysis, synthesis, induction), chronological analysis, cartographic method (using GIS), morphometric analysis of the landforms, and field research. By utilizing this set of methods, the study provides a deep and

specific analysis of the spectrum of current issues and challenges associated with the protection and preservation of Palaeolithic heritage in Ukraine.

According to Ukrainian legislation, one of the fundamental stages in the process of organizing the protection of Palaeolithic sites, as in any country worldwide, is the dissemination of information about heritage objects. To ensure public awareness about such objects, Ukraine has a unified State Register of Immovable Monuments, regularly updated and supplemented. Local self-government authorities use information from this register to organize further measures for the protection of heritage sites and to inform the public.

The inclusion of monuments in the register involves the inventory of objects, which includes the preparation of documents specified by legislation and their submission to the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine. The list of these documents primarily includes a monument passport filled out according to the approved state sample, as well as other protective documents necessary for a comprehensive characterization of the object:

- A record card for the monument, containing a brief description (information about the exact location, type, species, and category according to established standards, spatial characteristics, role in the environment, functional use, assessment of the authenticity of the object, and a short list of recommendations for protection).
- A historical reference providing a brief overview of the stages of researching the monument.
- An act of visual inspection or a technical inspection report (containing information obtained through direct monitoring of usage and current preservation condition of the object).

The main result of the implementation of protective documents for Palaeolithic sites is the inclusion of these objects into the State Register of Immovable Monuments of Ukraine. Subsequently, this allows for the regulation of the use of territories where Palaeolithic sites are located.

Further important steps in the organization of Palaeolithic heritage protection include ensuring continuous monitoring of the preservation state of these objects, installing protective signs and information stands to inform the local population about the protection of site territories (currently, only individual Palaeolithic sites in Podillya region are marked with such information stands), and prohibiting economic activities within specified protective zones.

It is also advisable to initiate the use of Palaeolithic sites for scientific research and educational excursions, positively influencing the development of geotourism and local history in the region, educational processes, and expanding public awareness in the field of nature and heritage preservation. In addition, significant positive effects on the preservation of Palaeolithic sites will undoubtedly come from potential international cooperation in this area and the implementation of special programs for knowledge exchange involving foreign experts. Proper implementation of these processes will significantly enhance the resilience of valuable objects to the destructive influence of various factors and ensure substantial improvement in the preservation of these monuments.

Based on a detailed characterization of Palaeolithic sites in Podillya region as complex monuments of nature and society, the necessary inventory documents for individual objects have been prepared. This process aims to include six sites (Velykyi Glybochok I, Proniatyn I, Ihrovytsia I, Bugliv V, Vanzhuliv I (Zamchysko), Vanzhuliv VIII (quarry)) in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine and initiate the process of organizing their protection and preservation. These can be considered the main practical results of the dissertation research. It should also be noted that at the present stage, some of the Palaeolithic sites listed above are already included in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine, namely Proniatyn I, Bugliv V (2010, monuments of local importance), Velykyi Glybochok I (2009, a monument of national importance). In addition, the State Register of Immovable Monuments of Ukraine also includes a number of other Palaeolithic sites in Podillia region (Proniatyn II-V, Ternopil I, Berezhany VII, Gynovychi II, Poruchyn I – monuments of local importance).

However, due to the lack of inventory documentation for these objects, their monitoring and protection are not ensured by local self-government authorities.

In cases where the protection and preservation of Palaeolithic sites are not adequately ensured, intensive anthropogenic activities and natural processes can gradually lead to the loss of valuable material evidence of human history.

Key words: natural monuments, sites, archaeological monuments, geotourism, loess-soil sequence, loess, soil, loess stratigraphy, paleogeographic conditions, paleolandscape, paleoclimate, Pleistocene, Palaeolithic, settlement, flint artefacts.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Статті у наукових фахових виданнях України

1. Шевцова А. Юридичні аспекти охорони палеолітичних стоянок в Україні. *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр.* 2019. Вип. 53. С. 315–321.
2. Шевцова А., Томенюк О. Морфометричний аналіз рельєфу району Буглівських палеолітичних стоянок на Поділлі та перспективи їхньої охорони. *Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій.* 2020. Вип. 1(11). С. 250–266. (Особистий внесок автора: аналіз літературних джерел та підготовка картографічних матеріалів для морфометричного аналізу рельєфу околиць палеолітичних стоянок Буглівської групи, аналіз стану збереження та охорони пам'яток Буглівської групи та розробка паспорту палеолітичної стоянки Ванжулів I).
3. Шевцова А. Морфометричний аналіз рельєфу околиць палеолітичної стоянки Ігровиця I на Поділлі та перспективи її охорони. *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр.* 2020. Вип. 54. С. 150–164.

2. Публікації у наукових фахових виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз Scopus та/або Web of Science

4. Shevtsova A., Tomeniuk O. Using GIS in geoarchaeology of Podillya (Ukraine). Матеріали Міжнародної наукової конференції молодих вчених “Geoterrace 2020”. Львів, 2020. GeoTerrace-2020-056 (*Scopus*).

**Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дисертації,
матеріали конференцій**

5. Шевцова А. Головні особливості, проблеми та світовий досвід охорони палеолітичних пам'яток. *Реалії, проблеми та перспективи розвитку географії в Україні: Матеріали XIX-ої студентської наукової конференції* (Львів, 16 травня 2018 р.). Львів, 2018. С. 144–152.

6. Шевцова А., Томенюк О. Морфометричний аналіз рельєфу району Буглівських палеолітичних стоянок на Поділлі та перспективи їхньої охорони. *Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій: збірник тез доповідей конференції до 70-річчя кафедри геоморфології і палеогеографії*. Львів, 2020. С. 46–47.

7. Shevtsova A. Palaeolithic sites of Podillya (Ukraine) as complex monuments of nature and society and main aspects of their protection. *Building connections for global geoconservation. X International ProGEO Symposium (Abstract book)* (7–10th June, 2021, Instituto Geológico y Minero de España, Spain). Spain, 2021. P. 249–250.

8. Шевцова А. Рельєф палеолітичних поселень Буглівської групи на Поділлі. *Матеріали міжнародної наукової конференції “Культурний ландшафт як географічний феномен”* (Чернівці, 23–25 вересня 2021 р.). Чернівці, 2021. С. 91–92.